

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2021, 25 (3): 1465-1483

Hadis Rivayeti Bağlamında Fakihlerin Mütevâtir Habere Yaklaşımları*

Approaches of Fuqahā to Mutawātir Reports in Ḥadīth Narration

Fatih Orhan

Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
İslam Hukuku Anabilim Dalı
Associate Professor, Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Islamic Studies,
Department of Islamic Law
Muğla, Turkey
fatihorhan@mu.edu.tr orcid.org/0000-0003-4076-9984

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 31 August / Ağustos 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 14 December / Aralık 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 25 **Issue / Sayı:** 3 **Pages / Sayfa:** 1465-1483

Cite as / Atıf: Fatih, Orhan. "Hadis Rivayeti Bağlamında Fakihlerin Mütevâtir Habere Yaklaşımları [*Approaches of Fuqahā to Mutawātir Reports in Ḥadīth Narration*]". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal 25/3 (Aralık 2021): 1465-1483.

*Bu makale, "Uluslararası Günümüzde İslami İlimler Algısı I: Sünnet Algısı Sempozyumu"nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan "Mütevâtir Sünnetin Hücciyeti ve Bilgi Değeri Üzerine Bazı Mülahazalar"(10-11 Haziran 2021, Bayburt) adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir. /This article is the version of the unpublished paper, "Some Considerations on the Authority and Knowledge Value of the Mutawatir Sunnah" (June 10-11, 2021, Baybur)t which was presented orally at the "1st International Perception of Islamic Sciences Today: Perception of the Sunnah" by developing and partially changing the content.

<https://doi.org/10.18505/cuid.989205>

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/pub/cuid>

Abstract: The Book and the Sunnah are the two main sources of Shar‘ī science. These two sources are based on narration which requires an absolute certainty, and this makes the reports, especially the *mutawātir* reports, important for Shar‘ī sciences. Many people were involved in the transmission process of the Sunnah and the Book; therefore, Islamic scholars remained loyal to the technical concept “*mutawātir* reports” which is used in logic and is not open to doubt in terms of credibility. This is particularly important for the science of *kalām*, which deals with matters of faith. On the other hand, in the science of *fiqh*, which deals with the practices of the Muslim individuals such as worship and procedures rather than the matters of faith, only the reports that the believer will accept, rather than those that everyone will approve, are sufficient. In this context, as per the science of *fiqh*, it is sufficient to form a dominant opinion, rather than an absolute certainty as in the science of *kalām*, for acting upon reports. Some factors, such as the acceptance of conjecture sufficient in the matters associated with *fiqh* and the low number of *mutawātir* reports on *fiqh* matters, also affected the fuqahā’s understanding of certain knowledge. In the context of transmission of the Sunnah, fuqahā partially changed the nature of the concept “*mutawātir* reports” by going beyond the technical understanding of *tawatur*. The most important change made by the fuqahā in the nature of *mutawātir* reports was the inclusion of the phenomenon “*sened* (chain of transmission)”, which is used to ensure credibility to ḥadīths, in the understanding of *tawatur*. So much so that while the number rather than the qualifications of the people who convey the reports is important for the credibility of the *mutawātir* reports in the science of logic; in the determination of *mutawātir* sunnah, the number of the narration channels which consist of just and fair-minded narrators was taken as a basis in line with the hadith “Whoever ascribes to me what I have not said then let him occupy his seat in Hell-fire.” Even some methodologists valued the justness and fair-mindedness of the narrators so much that they included the famous reports in the scope of *mutawātir* reports, even though the first layer was *ahad*, due to their trust in the narrators in the later layers. However, in technical sense, for *mutawātir* reports, the qualifications of the narrators or who they are is not important at all. On the contrary, any person from a different religion, sect or disposition can take a role in the transmission of *mutawātir* reports. However, there is no place for *fasiq* narrators, let alone non-Muslims, in fuqahā’s concept of *sened*-centered *mutawātir* reports. Spiritual *mutawātir* is one of the subjects affected the most by this new understanding of *tawatur* based on *isnād* (reporting the chain of transmission). Normally, spiritual *mutawātir* is the agreement of the reports, conveyed in different texts by a large number of people who cannot agree on a lie, on a common meaning. However, fuqahā interpreted spiritual *mutawātir* as *ahad* ḥadīths with different chains of *sened* reaching a certain number and denoting the same meaning. What makes these two reports different is that the number of narrators assures the credibility of reports in the first one whereas the trust in the justness and fair-mindedness of the narrators does in the second. As a matter of fact, it is not possible to talk about such a spiritual *mutawātir* if the trust in the justness and fair-mindedness of the narrators who convey the *ahad* reports is damaged. This approach of spiritual *mutawātir* was used by the *mutakallimūn* as much as by the fuqahā. However, they used this approach of *mutawātir* mostly for matters that are evidenced by the Sunnah but not associated with the essentials of religion, such as *Shafa’ah* (intercession), *Hawd al-Kawthar* (Pond of Abundance), *Ru’yat Allah* (seeing Allah), and imams’ being from Quraysh. Thanks to this new concept of *tawatur*, Islamic scholars included many ḥadīths that are normally out of the scope of the technical definition of *mutawātir* reports, in the scope of spiritual *mutawātir*, and thus provided a credibility to more ḥadīths.

Keywords: Islamic Law, Fiqh, Sunnah, Ḥadīth, Mutawātir.

Hadis Rivayeti Bağlamında Fakihlerin Mütevâtir Habere Yaklaşımları

Öz: Kitap ve Sünnet şer‘î ilimlerin temel iki kaynağıdır. Bu iki delilin, nakle dayanıyor olması ve aktarımlarında mutlak kesinliğe ihtiyaç duyulması haber konusunu özellikle de mütevâtir

haber konusunu şer'î ilimler açısından önemli kılmıştır. Aktarımı sürecinde oldukça fazla insanın yer alması sebebiyle İslam âlimleri Kitap ve Sünnet'in nakli konusunda, mantıkta kullanılan ve doğruluğu noktasında şüphe bulunmayan teknik anlamdaki mütevâtir haber kavramına sadık kalmışlardır. Özellikle inanç konularının ele alındığı kelim ilmi açısından bu durum ayrı bir önem arz eder. Çünkü kelim ilminde yüce Allah'ın varlığı, O'nun sıfatları ve fiilleri, nübüvvetin ispatı gibi kesinlik gerektiren konular hem nakli hem de akli delillere başvurarak kanıtlanmakta bu bağlamda böylesi kesin delillere ihtiyaç duyulmaktadır. Buna mukabil inanç konularından ziyade ibadet, muamelat gibi Müslüman bireyin pratiklerini konu edinen fıkıh ilmi açısından herkesin onaylayacağı haberlerden ziyade sadece inançlı kişinin kabulüne müstenit haberler yeterlidir. Bu bağlamda fıkıh ilmi açısından bir haber ile amel edilebilmesi için kelim ilminde olduğu gibi mutlak bir kesinlik ifade etmesinden ziyade zann-ı galip oluşturması yeterlidir. Fıkıhî konularda zannın yeterli kabul edilmesi ayrıca fikhî konulara ilişkin mütevâtir haber sayısının az oluşu gibi bazı etmenler fakihlerin kesin bilgi anlayışlarına da etki etmiştir. Fakihler Sünnet'in nakli özelinde teknik anlamdaki tevâtür anlayışının dışına çıkarak mütevâtir haber kavramının mahiyetini kısmen değiştirmişlerdir. Her ne kadar yaptıkları mütevâtir tanımlarında teknik anlamdaki tanıma sadık kalmış olsalar da tanımladıkları bu tevâtürü hadislere uygulama noktasında oldukça farklı bir noktaya evrilmişlerdir. Fakihlerin mütevâtir haberin mahiyetinde yaptıkları en önemli değişiklik, hadislerin güvenilirliği temin için kullanılan sened olgusunun tevâtür anlayışına dâhil etmeleri olmuştur. Öyle ki mantık ilmindeki mütevâtir haberin gerçekleşmesi için, haberi aktaranların vasıflarından ziyade sayısal çokluğu önemli arz ederken; mütevâtir sünnetin belirlenmesinde, "men kezebe aleyye ..." hadisinde olduğu gibi âdil ve sika râvilerden oluşan rivâyet kanalının çokluğu esas alınmıştır. Hatta bazı usûlcüler râvilerin adalet ve sika vasıflarını o kadar değer vermiştir ki ilk tabakası âhad olmasına rağmen meşhur haberi, sonraki tabakalardaki râvilere duydukları güven gerekçesiyle mütevâtir haber kapsamına dâhil etmişlerdir. Oysa teknik anlamdaki mütevâtir haberde râvilerin vasıfları ya da kim oldukları hiç önemli değildir. Bilakis farklı din, mezhep ya da mezhepten her insan mütevâtir haberin aktarımında rol alabilir. Fakat fakihlerin benimsedikleri sened merkezli mütevâtir haber anlayışında gayri müslimler bir tarafa fasık râvilerde dahi yer yoktur. İsnad esasına dayalı bu yeni tevâtür anlayışının en çok hissedildiği konulardan birisi de manevî mütevâtirdir. Normalde manevî mütevâtir, yalan üzerinde birleşmeyecek sayıdaki kişinin farklı metinlerle aktardıkları haberlerin ortak bir anlam üzerinde birleşmeleri iken fakihler manevî mütevâtiri farklı sened zincirine sahip âhad hadislerin belli bir sayısal çokluğa ulaşması ve aynı anlama delâlet etmeleri şeklinde tasavvur etmişlerdir. Bu iki haberi farklı kılan husus, ilkinde haberin doğruluğunu sağlayan unsur râvilerin sayısal çokluğu iken ikincisinde râvilerin adalet vasıflarına duyulan güvendir. Nitekim âhad haberleri nakleden râvilerin adaletine duyulan güven zedelenecek olsa böyle bir manevî mütevâtirden söz edilmesi mümkün değildir. Manevî mütevâtire ilişkin bu yaklaşım fakihler kadar kelimciler tarafından da kullanılmıştır. Fakat onlar bu tür mütevâtiri daha çok şefaât, havz-ı kevser, rü'yetullah, imamların Kureyş'ten olması gibi sünnet deliline dayanan ancak dinin asıllarına ilişkin olmayan konular özelinde kullanmışlardır. İşte İslam âlimleri geliştirdikleri bu yeni tevâtür anlayışı sayesinde normalde mütevâtir haberin teknik tanımına girmeyen birçok hadisi manevî mütevâtir kapsamına dâhil etmişler ve bu sayede daha fazla hadise güvenilirlik kazandırmışlardır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh, Sünnet, Hadis, Mütevâtir.

Giriş

Mütevâtir haber, kesin bilgi kaynaklarından birisidir. Her ne kadar Basra Mu'tezile'sinin önde gelen isimlerinden Nazzâm, mütevâtir haberin tek başına ilim ifade etmeyeceğini, ilim ifade edebilmesi için tıpkı haberi vâhidde olduğu gibi bir karineye ihtiyaç duyduğunu iddia ederek bu genel kabule karşı çıkmışsa da tevâtüre yönelik bu tür itirazlar yaygınlık kazanmamıştır. Buna mukabil Nazzâm'ın kendisine mesnet yaptığı deliller, mütevâtirin hücciyetine ilişkin tartışmaların odak noktasına oturmuştur. Bu bağlamda Hz. İsa'nın çarmıha çekildiğine

1468 | Fatih Orhan. Hadis Rivayeti Bağlamında Fakihlerin Mütevâtir Habere Yaklaşımları

dair Hristiyanlara ait topluluk haberleri ile Zerdüş'tün mucizelerine dair Mecûsîlerin topluluk haberleri usûlcüler nezdinde en çok tartışılan konular olmuştur.¹

Mütevâtire dair bir diğer tartışma konusu ise, onun ifade ettiği bilginin vasfına ilişkindir. Mütevâtir haberin karine olmaksızın kesin bilgi ifade ettiğini düşünen âlimler bu bilginin zarûrî mi yoksa istidlâlî mi olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir.² Bu çalışmada mütevâtir haberin epistemolojik değeri konusundaki bu tartışmalardan ziyade mütevâtirin tanım ve şartları bağlamında hadislerin naklinde tevâtürün gerçekleşme şeklini ve imkânını ve bu bağlamda fakihlerin mütevâtir sünnet anlayışları ele alınmaya çalışılacaktır.

Mantık ilminde kesin bilginin kaynakları olan yakîniyatın öncülleri evveliyât, mahsusât, mücerrebât, hadsiyât, fitriyât ve mütevâtirâtır.³ Unutma, yanılma ve karıştırmanın olmadığı bu yakînî bilgi kaynaklarından mütevâtirât, habere dayalı bir bilgi sistemine sahip olan şer'î ilimler açısından ayrı bir öneme sahiptir. Geliştirdikleri haber teorileri farklı olmasına rağmen İslam âlimleri genellikle mütevâtir haberin mahiyeti konusunda ittifak etmişlerdir. Yapılacak vurguya bağlı olarak farklı tanım ifadeleri kullanmış olsalar da genel olarak yaptıkları tanımlarda mantık ilmindeki teknik tanıma sadık kalmıştır. Özellikle kelimeler, Allah'ın birliği, sıfatları, kıdemi, tekfir ve kader gibi dinin asıllarına ilişkin konularda herkese hitap eden kesin delillere ihtiyaç duyduklarından bu hususa daha fazla riayet etmişlerdir. Buna mukabil fıkıhçılar, ibadet ve muamelat gibi sadece inananların kabulüne müstenit konularla ilgilendikleri için habere kesinlik kazandırma hususunda aynı hassasiyeti gösterme zorunluluğunu kendilerinde hissetmemişlerdir. Bu bağlamda inanan bireyin kabulüne bağlı, göreceli bir kesinliği mütevâtir habere dâhil etmişlerdir. Bunu ise, detaylarına ileride temas edeceğimiz üzere, hadislerin naklinde kullanılan ve hadislere güvenilirlik sağlayan isnad sistemi üzerinden yapmışlardır.

Fakihlerin haber konusunu hadis özelinde ele almaları, tanımlama noktasında onları pek farklı bir noktaya götürmemiştir. Pezdevî (öl. 482/1089) gibi bazı âlimler tanıma ekledikleri "Hz. Peygamber'den bize kadar..."⁴ şeklindeki kayıtlarla tanımlamada kısmi değişiklik yapmışsa da bu durum tanımların geneline pek yansımamıştır. Kimi âlimler ise, mütevâtirin gerçekleşme şartlarına, "haberi aktaranlar Müslüman, âdil ve zabt sahibi olmalı"⁵ şartını eklemişse de bu şart da pek itibar görmemiştir. Ancak şunu ifade edelim ki fazla rağbet görmese de tanım ve şartlara bu tür ilavelerin getirilmiş olması, fukahanın zihninde oluşan tevâtür anlayışının isnad merkezli olduğunu göstermesi adına önemlidir.

Tanım noktasında pek farklı bir şey söylemeyen fakihler, tanımladıkları tevâtürü hadislere uygulama hususunda oldukça farklı bir noktaya evrilmişlerdir. Öyle ki mantık ilmindeki mütevâtir haber için, haberi aktaranların vasıflarından ziyade sayısal çokluğu önemli iken; sünnet delilinde, âdil ve sika râvilerden oluşan rivâyet kanalının çokluğu esas alınmıştır.

¹ Tartışmalar için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994), 3/41; Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl*, thk. Muhammed Zekî Abdülber (Devha: Matâbi'u'd-devha'l-hadîsiyye, 1984), 424; Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr Temîmî Mervezî Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997), 329-333.

² Muhammed b. Ali Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hamîdullah (Dimaşk: el-Ma'hedü'l-ilmîyyi'l-Firânsî li'd-dirâseti'l-Arabiyye, 1964), 2/552; Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl fi 'ilmi usûli'l-fikh*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1996), 4/230-232; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahîm Hindî, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ dirâyeti'l-usûl*, thk. Sâlih Süleymân el-Yûsuf - Sa'd b. Sâlim es-Sevîh (Mekke: el-Mektebetü't-ticâriyye, 1996), 7/2727.

³ Yakîniyât için bk. Ali Durusoy, "Yakîniyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

⁴ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 423; Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed Abdülazîz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî*, thk. Abdullah Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997), 2/522.

⁵ Ebû'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Affî (Dimaşk-Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406), 2/27.

Nitekim “men kezebe aleyye...” hadisinin lafzî mütevâtir oluşuna rivâyet tarihlerinin çokluğu gerekçe gösterilmiştir.⁶

Mütevâtir sünnette bilginin kesinlik ifade etmesi, haberi aktaranların sayısal çokluğuna değil de sened yoluyla râvilerin âdil ve sika oluşuna dayandırılması Ebû Yusuf (öl. 182/798) ve Cessâs'ın (öl. 370/981) yaptığı mütevâtir tanımında daha belirgindir. Bu iki Hanefî fakihî, ilk tabakası âhad olan dolayısıyla normalde tevâtür şartlarını taşımayan meşhûr haberi, sonraki tabakalarda yer alan râvilerin İslam ve adalet vasıflarına duyulan güven duygusuna istinaden mütevâtir kabul etmişlerdir.⁷

Bu çalışmada sünnetin nakli özelinde fakihlerin geliştirdikleri ve isnad zincirinin güvenilirliğine dayanan bu yeni tevâtür anlayışının mütevâtir haber tanımına, mütevâtir habere ilişkin şartlara ve mütevâtir haber çeşitlerine nasıl bir etkisi olduğunun izleri sürülmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda söz konusu başlıklar, makalenin bölüm başlıkları olarak seçilmiş ve yeni anlayışın mütevâtire kattığı değişiklikler ilgili başlığın altında ele alınmaya gayret edilmiştir.

1. Mütevâtirin Tanımı

Mütevâtirin kavram olarak ilk ne zaman ve kim tarafından kullanılmaya başlandığı tam olarak bilinmemektedir. Fakat mefhum olarak mütevâtirin ilk dönemlerden itibaren İslam âlimlerinin nezdinde gündem işgal ettiğini söylenebilir.⁸ Örneğin Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) mütevâtir haber yerine “üzerinde ittifak edilen haber”⁹ kavramını kullanmış ve bu haberi “önceden üzerinde anlaşma, haberleşme veya ittifak mümkün olmayan haber” şeklinde tarif etmiştir.¹⁰ Şâfiî (öl. 204/820) ise bu kavram yerine topluluğun topluluktan naklettiği haber anlamında haberü'l-âmmе ifadesini kullanmış,¹¹ bu haber ile varid olan sünnete de hakkında icmâ edilen sünnet demeyi tercih etmiştir.¹²

Her ne kadar Şâfiî'nin kendisi mütevâtir kavramını benimseyip kullanmamış olsa da sorularına cevap verdiği muarızlarının kullanımı bağlamında eserlerinde bu kavrama yer vermiş olması, yaygın olmamakla birlikte o dönemde mütevâtir kavramının kullanıldığını göstermektedir.¹³ Hanefî mezhebinde ise haberin mütevâtir, meşhûr ve âhâd şeklinde sınıflandırılması İsâ b. Ebân (öl. 221/836) ile dile getirilmeye başlanmış, Debûsî (öl.430/1038) ile şekillenmiş, Serahsî (öl. 483/1090) ve Pezdevî (öl. 493/1100) ile kemâle ermiştir.¹⁴

Tevâtür kelimesi, *fert* ve çiftin zıddı olan *tek* anlamlarına gelen (v-t-r/وتر) kelimesinden türetilmiştir. Tevâtürün sözlük anlamı da bu kök anlamıyla yakından ilgilidir. Bu sebeple

⁶ Rivâyete ilişkin değerlendirmeler için bk. Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b Bahadır b. Abdullah Zerkeşî, *Bahrü'l-muhîr fi usûli'l-fikh*, thk. Ömer Süleyman el-Aşkar (Kuveyt: Vizaretü'l-evkaf ve ş-şuûni'l-İslamiyye, 1988), 3/311; Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-fikr, ts.), 2/157; Muhammed Emin b Mahmûd Buhari Emir Emîr Pâdişah, *Teysirü't-tahrîr şerhi ala kitâbi't-tahrîr*, thk. : Mustafa el-Bâbî el-Halebî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1983), 3/44; Bekir Kuzudişli, “Men Kezebe Aleyye...” Hadisi ve Lâfzen Mütevâtir Meselesi”, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 7/1 (01 Nisan 2007), 138.

⁷ Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 3/48-50; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1993), 1/292.

⁸ Hüseyin Hansu, *Mütevâtir Haber -Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri-* (Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008), 71.

⁹ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl Askerî, *el-Evâ'îl* (Tanta: Dârü'l-beşîr, 1408), 374.

¹⁰ Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr Kadî Abdülcebbâr, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (Beyrut: el-Mahedül-Almânî lil-ebhâsi's-şarkîyye, 2017), 203.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *Cimâ'u'l-ilm* (Kahire: Dârü'l-âsâr, 2002), 33.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şâkir (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940), 1/460.

¹³ Hansu, *Mütevâtir Haber*, 73.

¹⁴ Osman Bayraktutan, “Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (2019), 102.

1470 | Fatih Orhan. Hadis Rivayeti Bağlamında Fakihlerin Mütevâtir Habere Yaklaşımları

dilciler tevâtürü, “bir şeyin arada boşluk olacak şekilde başka bir şeyden sonra gelmesi” şeklinde tarif etmişlerdir. Nitekim *ثم ارسلنا رسلنا تترا*¹⁵ ayetinde de bu anlamda kullanılmıştır.¹⁶ Çünkü peygamberler de aralarında fetret olacak şekilde gelirler. Fasıla anlamı taşımasına rağmen kesin bilgi ifade eden topluluk haberleri için bu kavramın seçilme nedeni haberin aktarılmasında senede dayanan bir rivâyet zincirinin şart koşulmamasıdır. Nitekim Fahreddin Râzî (öl. 606/1210) de yukarıdaki ayette kullanıldığı anlamı esas alarak bu tür haberler için tevâtür kavramının seçilme nedenini haber verenler arasında ittisalın şart olmaması ile izah etmiştir.¹⁷

Mütevâtir haberde bir sened zorunluluğun olmaması haberin aktarımında bir kopukluk olduğu anlamına gelmez. Yani mütevâtir haber açısından *ittisal*, haberi aktaranlar için değil haberin aktarılması için gerekli bir şarttır. Çünkü tevâtürün lügat anlamlarından birisi de “تواترت كتب فلان إلى” örneğinde görüleceği üzere *ittisal*’dır.¹⁸ Bu sebeple her ne kadar mütevâtir haberde sened zorunlu olmasa da senedin yerini alan büyük toplulukların haberi birbirlerinden aktarmasında ittisalın varlığı zorunludur. Bu anlama binaen bazı usûlcüler mütevâtir haberde kesin bilgiyi oluşturan şeyin haberin kendisi değil âdetin sürekliliği olduğunu ifade etmiştir.¹⁹ Yani bilgiye kesinlik kazandıran husus, *yalan söylemesi âdeten muhal olan* vasfının haberi aktaran tabakalarda hiç kesintiye uğramaksızın bugüne kadar devamlılığını sürdürmesidir.

Istilahta ise mütevâtir, en genel şekliyle “sözleri ilim ifade edecek düzeyde çokluğa ulaşan topluluk haberi”²⁰ olarak tanımlanabilir. Mütevâtir haberde bilginin kaynağı bizzat haberin kendisi olduğundan “Munfasıl karinelere ihtiyaç duymaksızın bizzat haberin kendisiyle ilim ifade eden topluluk haberi” diye tanımlayanlar da olmuştur.²¹ Haberi aktaranları esas alanlar ise mütevâtir haberi “yalan üzere birleşmeleri tasavvur edilemeyen bir cemaatin başka bir cemaatten naklettiği haber” şeklinde tarif etmişlerdir.²² Elbette bu tanımları artırmak mümkündür. Ancak bu farklı vurguları bir araya toplayacak bir tanım yapılacak olursa mütevâtir haber *bütün tabakaları itibarıyla yalan üzerine anlaşmaları âdeten imkânsız sayıda kişiler tarafından rivâyet edilen mahsusa dair haber* şeklinde tanımlanabilir.²³

Vermiş olduğumuz bu tanımlar, belirli bir ilme ya da konuya münhasır olmayan, tüm ilimler için geçerli görülen, genel bilgi kaynağı kabul edilen mütevâtir tanımlarıdır. Bu tanımlamalar mütevâtiri kesin ve kat’î hüküm vermeye imkân sunan bir hüccet kılar. Bu nedenle kelâm açısından bu tanımlama tercih sebebidir. Çünkü kelâm ilmi konusu bakımından öncelikle yüce Allah’ın varlığını, O’nun sıfatlarını ve fiillerini, peygamberlik meselesini ele alıp bu konuların kanıtlanmasını hem nakli hem de akfî delillere başvurarak yaptığından böylesi kesin delillere ihtiyaç duyar.²⁴

Fakihler, yaptıkları tanımlarda genel olarak bu tanım şekline sadık kaldıkları için onların sünnet özelinde benimsedikleri yeni mütevâtir anlayışının ayak izlerini tanımlarda sürmek pek mümkün değildir. Ancak nadir de olsa bazı tanımlarda, tanımlanan mütevâtirin sadece hadise özgü olduğuna dair bazı ipuçları verilmiştir. Örneğin “Hz. Peygamber’den bize

¹⁵ Mü’minûn 23/44.

¹⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzibü’l-Lüga*, thk. Muhammed Avd Mur’ab (Beyrut: Dâru ihyâ’i’t-türâsi’l-Arabî, 2001), 14/222.

¹⁷ Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/227.

¹⁸ Semerkandî, *Mizânü’l-usûl*, 422; Hindî, *Nihâyetü’l-vüsûl*, 7/2715.

¹⁹ Ebü’l-Me’âlî Abdülmelik b. Abdillâh Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti’l-edilleti fi usûli’l-’itikâd*, thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ - Ali Abdülmün’im Abdülhamîd (Kahire: Matba’atü’s-Se’âde, 1950), 431.

²⁰ Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/227.

²¹ Ebü’l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed Süyûtî, *el-Ezhârü’l-mütenâsire fi’l-ahbâri’l-mütevâtire*, thk. Halîl Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1985), 5.

²² Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed Cürçânî, *et-Ta’rîfât*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnüssûd (Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, 2003), 96.

²³ Hansu, *Mütevâtir Haber*, 90.

²⁴ Cihat Tunç, “Kelâm İlminde Niçin Kesin Bilgiye İhtiyaç Vardır?”, *Bilimname : Düşünce Platformu* 1/2 (Şubat 2003), 153.

kadar kopukluk şüphesi bulunmaksızın kesintisiz bir şekilde aktarılan, sanki bizzat Hz. Peygamber'den işitmişiz gibi kesin bir kanaat oluşturan haber"²⁵ şeklindeki tanımında haberin Hz. Peygamberle ilişkilendirilmesi bu kabildendir. Ayrıca "Hz. Peygamber'den işitmişiz gibi kesin bir kanaat oluşturan" kaydı da hadis rivayetine özgü kabullerden olan sened ve râvilerin güvenilirliği hususuna kapı aralar mahiyettedir. Nitekim Cessâs tanımında geçen *kesin kanaatin* meşhûr haber açısından gerçekleştiği düşüncesiyle onu mütevâtir kapsamına dâhil etmiştir. Cessâs ilk tabakadaki bu eksikliğe rağmen meşhûr haberlerin kesinlik ifade etmesini, sanki bizzat Hz. Peygamber'den duymuş gibi kesin kanaat oluşturmamasını sonraki dönem râvilere duyduğu güvenle izah etmiştir. Ona göre tâbiîn ve tebeü't-tâbiîn dönemi âlimleri yalan söylemeyen, güvenilir kimselerdir. Dolayısıyla onların ilk tabakadaki râviye olan şahitlikleri ve o haber ile amel etmeleri Cessâs'a göre haberin zan olmaktan çıkması adına yeterlidir.²⁶

Bu düşünce tarzı Ahmed b. Hanbel'e de nispet edilmiştir. Âhad haberin ilim ifade etmesi konusunda Ahmed b. Hanbel'den iki görüş nakledilir. Bu nakillerden birisi ilim ifade edeceği yönündedir. Mezhebin genel kanaatine ters olan bu görüş Hanbelî usûlcüler tarafından iki şekilde tevil edilmiştir. Birinci tevile göre kastedilen haber, adalet ve sika yönünden güvenilir oldukları hususunda ittifak edilen imamların naklettikleri, ümmet tarafından hüsnü kabul gören âhad haberdir. Bu tevile göre sözü edilen haber Hanefilerdeki meşhûr haber olup Ahmed b Hanbel'e göre mütevâtirdir. İkinci tevile göre kastedilen âhad haber, haberi aktaran râvilerin çok fazla olduğu âhad haberdir. Bu tevile göre sözü edilen âhad haber, rivâyet kanallarının çokluğu sebebiyle maneî mütevâtirdir. Sonuç itibariyle hangi tevil esas alınacak olursa olsun Ahmed b. Hanbel'e göre âhad haber ya sened ya da râviye duyulan güven sebebiyle mütevâtir olabilmektedir.²⁷

2. Mütevâtir Haberin Şartları

2.1. Haberi İzdırarî Bilgi Gerektirecek Şekilde Elde Etmiş Olmak

Haberin konusu zarurî olarak elde edilen kesin bilgi olmalıdır. Bu şekildeki kesin bilgi ise ya bizzat görme ve duyma gibi duyu organları ile ya da mütevâtir haber ile elde edilir.²⁸ Nazar ve istidlal ile elde edilen bilgilerin mütevâtir kabul edilmeme nedeni zan ifade ediyor olması ve bu bilgilere iltibasın karışma olasılığıdır. Dolayısıyla bu tür bir bilgi mütevâtir olarak aktarılsa dahi işiten kişi için zorunlu ilim ifade etmez.²⁹ Mâtürîdî (öl. 333/944) hissî olmayan konuların tevâtür yoluyla aktarılsa dahi zarurî bilgi ifade etmemesini Müslüman inancına dair bilgilerin diğer toplumlara aktarılması üzerinden izah eder. Bu bağlamda âlemin hâdis olduğu ve bir yaratıcısı olduğu bilgisinin dehrîlere; Hz. Muhammed'in (sav) peygamberliğinin sahih olduğunu da zimmîlere tevâtüre aktarmak onlar açısından yakîn ifade etmez.³⁰ Aynı şekilde "Allah için üçüncüsüdür, onun şeriki vardır" haberini kafirlerin mütevâtir olarak aktarmaları da bizim için ilim ifade etmez. Çünkü bu haber aslı olmayan bir haberdir.³¹

Duyu organları ile elde edilen bilgilerde ise nazar ve istidlalde olduğu gibi bir zan ve iltibas olmaz. Bu nedenle mütevâtire konu olan haberin hissî bilgi olması şarttır. Şayet topluluk, bizzat görmedikleri ya da işitmedikleri bir bilgiyi aktaracaksa, o bilginin mütevâtir haberle elde edilmiş olması şarttır. Bir kişinin görmesine ya da duymasına dayan âhad haber,

²⁵ Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, 423; Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/522.

²⁶ Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/292.

²⁷ Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd Tûfî, Şerhu Muhtasarî'r-Ravza, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Suudi Arabistan: Vizaretü's-şuûni'l-İslamiyye ve'l-evkaf, 1998), 2/104.

²⁸ Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr Kadî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr - Abdulhalim en-Neccâr (Kahire, 1965), 15/333; Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille*, 1/325.

²⁹ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/260.

³⁰ Zerkeşî, *Bahrü'l-muhîd*, 4/231.

³¹ Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, 1/423.

1472 | Fatih Orhan. Hadis Rivayeti Bağlamında Fakihlerin Mütevâtir Habere Yaklaşımları

râvinin yalan söyleme ya da yanlışla ihtimaline açık olması sebebiyle sonradan ne kadar çok kişi tarafından nakledilirse edilsin mütevâtir olmaz.

İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) büyük toplulukların şahit olmadıkları bir haberi sadece bir kişiden duyarak aktarmasının neden zarurî bilgi gerektirmediğini göstermesi adına Sehâvî'nin (öl. 643/1245) zikrettiği ilginç bir olayı aktarır. Bir hac mevsiminde dilencinin biri, o dönemde köle olan Ebû Avâne'nin efendisinden yardım ister. Ancak efendi dilenciye yardım etmez. Ebû Avâne, efendisi gidince dilenciye bir dinar yardımda bulunur. Parayı alan dilenci, yaptığı yardım sebebiyle Ebû Avâne'ye bir iyilikte bulunacağına dair yemin eder. Müzdelife'den ayrılma vakti geldiğinde kabileler yavaş yavaş yola koyulur. Dilenci insanların geçtiği yola durur ve Iraklı kabilelerin gelmesini bekler. Ne zamanki onları görür, "Ey insanlar Yezîd b. Atâ'yı (Ebû Avâne'nin efendisini) tebrik edin. Çünkü O bugün, Ebû Avâne'yi azat ederek Allah'a yakın bir kul oldu" diye seslenir. İnsanlar yaptığını düşündükleri bu hayırlı iş sebebiyle, gruplar halinde Yezîd'i tebrike gelirler. Haberin asılsız olduğunu insanlara söylemenin imkânsız bir hal alması üzerine Yezîd, kölesi Ebû Avâne'yi azat ettiğini söylemek zorunda kalır.³² Söz konusu kıssa âhad haberlerdeki yanlış olma ihtimalini ve bu tür haberlerin çok kişi tarafından nakledilmesinin doğuracağı sonuçları göstermesi bakımından oldukça ilginçtir.

Cüveynî (öl. 478/1085) haber verilen konunun duyulara dayalı bir bilgi olmasını tevâtür için gerekli bir şart görmez. O, nakledilen haberin zarurî bilgi oluşturması için haberin güçlendirilmiş karinelerle elde edilmesini yeterli bulur. Aslında bu yorum, haberin hissî yoldan elde edilmesi şartından tamamen farklı ya da kopuk değildir. Çünkü zarurî bilgiyi sağlayan karine de mahiyeti itibariyle duyu organlarıyla elde edilen bir bilgidir. Karine dediğimiz şey ya haberi kuşatan haldir ya da söylenen bir sözdür ki her ikisi de ancak duyu organlarıyla bilinir. Fakat kastedilen aklî karine ise, bu tür karineler zarurî bilgi değil nazarî bilgi ifade edeceğinden böyle bir durumda zaten mütevâtir haberden söz edemeyiz.³³

2.2. Sahih Bir Müşahedeye Sahip Olmak

Hissî yollardan elde edilen bilgilerin kesinlik arz etmesi, duyu organlarının sağlıklı işlemesi yanında düşüncelerimize, duyum ortamı ile çevresinin koşullarına bağlıdır. Bu bağlamda duyumsal bilgiler bazen yanlışlığa sebep olabilir. Pek tabidir ki böyle hatalı bir bilgi mütevâtir olarak nakledilse bile ızdırarî bilgi ifade etmez. Bu nedenle haberin duyu organlarına istinat etmesi mütevâtir için yeterli görülmemiş, duysal bilginin zan oluşturmayacak şekilde sahîh bir müşahedeye dayanıyor olması da ilave bir şart olarak zikredilmiştir.³⁴ Gazzâlî gökyüzünde uçarken gördükleri bir kuşun güvercin olduğunu tüm Bağdat halkının haber vermesini bu duruma örnek olarak zikreder. Kuşun, güvercin olmama ihtimali bulunan bu haber, sahîh bir müşahedeye dayanmadığı için mütevâtir olarak nakledildiği halde kesin bilgi ifade etmez.³⁵

2.3. Haberin Manasında İttifak Etmek

Mütevâtir haberde haberin aktarım şekline bağlı olarak iki olasılık söz konusudur. Haber ya hem lafız hem de mana birliği korunarak aktarılır ya da sadece mana birliği sağlanarak aktarılır. Lafız birliğinin korunması haberin aktarılması açısından oldukça kıymetli olmakla birlikte bu her zaman mümkün olmaz. Bu bağlamda haberin aktarımında lafızlar arasındaki kısmi farklılıklar olması haberin bilgi değeri açısından önemli bir kusur kabul edilmez. Ancak bir haberin mütevâtirin kabul edilebilmesi için tüm nakillerin asgari düzeyde manada ittifak

³² Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser* (Riyad: Dâru'l-muğni, 2009), 39.

³³ Hindî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 7/2739.

³⁴ Zerkeşi, *Bahrü'l-muhîr*, 4/232.

³⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997), 1/254.

etmesi şarttır. Şayet bu asgari şart sağlanmazsa tevātür batıl olur.³⁶ Manevî mütevâtir olarak isimlendirilen ve ileride detaylarına yer vereceğimiz bu tevātür çeşidinde, haberin farklı lafızlarla gelmesi, rivâyetlerin mana birliği sağlaması sebebiyle haber hakkında şüphe etmimize engel teşkil eder.³⁷

2.4. Sayısal Yeterliliğe Ulaşmak

Bir haberin mütevâtir sayılması için en az kaç kişi tarafından aktarılması gerektiği tartışmalı bir konudur. Bir kısım âlim, haberi aktaranlar için asgari bir sayı belirleme gayreti içine girmişlerdir. Bu bağlamda ayetlerde yer alan on iki, yirmi, kırk, yetmiş, gibi sayıları ya da Bedir savaşı gibi önemli olaylarda yer alan sahabe sayısını dikkate almalarına bağlı olarak farklı rakamlar zikretmişlerdir.³⁸ Bazıları ise bir rakam belirlemek yerine *bir beldenin almayacağı* ya da *sayılamayacak kadar çok kişi* şeklinde bir sınırlamayı tercih etmiştir. Her ne kadar güveni artırmak adına zikredilse de bu tür kayıtlamaların aşırılığa kaçtığı söylenebilir. Çünkü zikredilen çokluğa ulaşmayan, daha az sayıdaki insan toplulukların aktardığı haber ile kesin bilginin sabit olduğuna dair birçok örnek vardır. Ayrıca *sayılamayacak kadar çok olma* şartı da itibar edilecek bir şart değildir. Çünkü dünyada insan oğlunun saymasının mümkün olmayacağı büyüklükte bir insan topluluğu yoktur.³⁹

Cüveynî, mütevâtir haberi aktaranlar için asgari sayı belirmenin doğru bir tutum olmadığını üç açıdan izah eder. Bunlardan ilki zikredilen sayılar arasında tercihi gerektirecek bir delilin olmamasıdır. Her bir usûlcünün farklı bir sayı zikretmesiyle tearuz durumu oluşmuştur. Buna mukabil oluşan bu tearuz durumunda zikredilen sayılardan birisini diğerine tercih etmeye gerektirecek bir müreccih de yoktur. Şayet tercih yapmayı gerektirecek bir müreccih bulduk, bu durumda bile tercih edilen sayının kesinlikle doğru olduğunu iddia edilemez. Çünkü tercihin semeresi kesin bilgi değil sadece zann-ı gâliptir. İkinci olarak zikredilen sayıların mütevâtir haber ile hiçbir alakası yoktur. Söz konusu sayılar mütevâtir haber dışındaki farklı bazı hallerde aittir. Kimisi Kur'an'da geçen kıssalardaki ya da İslam tarihindeki olaylara ait olup bu sayıları mütevâtir haber ile ilişkilendirmeyi gerektirecek hiçbir akli gerekçe yoktur. Dolayısıyla bu sayılara itibar etmeye de gerek yoktur. Üçüncü olarak mütevâtir haberden istenen durum, haber verilen konuda kalbi ferahlatacak düzeyde doğru bilgi vermesidir. Oysa zikredilen sayıların hepsinde de topluluğun yalan üzere birleşmesi mümkündür. Dolayısıyla mütevâtir haberin gerçekleşmesinin bu sayılara bağlanması mütevâtir haberden beklenen maksada ulaşmaya uygun değildir.⁴⁰

Cüveynî'nin zikrettiği bu haklı gerekçeler sebebiyle çoğunluğu oluşturan âlimler, bir haberin ilim ifade edebilmesi için haberi aktaranlara asgari sayı şartının getirilmesine karşı çıkmışlardır.⁴¹ Bu düşüncenin temel gerekçesi, kaçınıcı râvinin haberinden sonra kalpte kesin kanaatin oluştuğunun net olarak belirlenememesidir. Kesin bilgi, kişinin kalbinde şüpheden başlayarak zan, zann-ı galip ve yakîn şeklindeki bir sürecin neticesinde oluşur. Her bir süreç birbirinden kesin çizgilerle ayrılmayacak şekilde iç içe geçmiş girift bir yapı oluşturduğundan kesin bilginin tam olarak hangi râvinin haberinden sonra oluştuğunu ve hangi sayının kesin bilgi için yeter olduğunu söylemek imkânsızdır.⁴²

İbn Teymiyye, yakîn bilginin kalpte oluşma sürecini tokluk hissi üzerinden izah eder. Her yemek eylemi ile bir tokluk hissi oluşur. Ancak *kişide tokluk hissini oluşturan yemek miktarı şudur* denilemez. Bazen çok yemek ile tokluk hissedilirken bazen et gibi ağır gıdalarda ya

³⁶ Zerkeşî, *Bahrü'l-muhîr*, 4/235; Sem'ânî, *Kavâtrü'l-edille*, 1/325.

³⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*, 59.

³⁸ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/265-267; Zerkeşî, *Bahrü'l-muhîr*, 4/232; Sem'ânî, *Kavâtrü'l-edille*, 1/326.

³⁹ Ebü'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, thk. Salâh b. Muhammed 'Uveyda (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997), 1/219.

⁴⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/218.

⁴¹ Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl*, 1/423.

⁴² Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/258.

1474 | Fatih Orhan. Hadis Rivayeti Bağlamında Fakihlerin Mütevâtir Habere Yaklaşımları

da yemek yiyen kişi fazla aç olmadığı durumlarda az miktarla da tokluk hissedilebilir. Tıpkı bu durumda olduğu gibi mütevâtir haber için de mutlak bir râvi sayısından söz etmek doğru değildir. Bilgi, kişinin kalbinde hangi sayıdaki râvi ile zarurî olarak kendiliğinden hasıl olursa o sayı mütevâtir haber için yeter sayıdır.⁴³

Mütevâtir haberi aktaranlar için belirli bir alt sınır tahdit etmeyen âlimler, haber ile bilginin gerçekleşmiş olmasını yeterli bulmuşlardır.⁴⁴ Yani haberi dinleyen kişide hangi sayıdaki topluluk kesin bilgi oluşturuyorsa o sayı o haberin tevâtür şartıdır. Bunun içindir ki âlimler tevâtür tanımında belirli bir sayı zikretmek yerine *âdeten yalan üzerine birleşmeleri tasavvur edilemeyen* şeklinde genel bir ifade kullanmayı tercih etmişlerdir.⁴⁵

Mütevâtir haberde, râvilerin sayısından ziyade kişide bilginin gerçekleşmesinin esas kabul edilmesi, dinleyeni kanaatini öncelemek anlamına gelir. Buna göre bir haber, kendisinde ızdırârî bilgi oluşturduğu kişi için hüccet iken kesin kanaat oluşturmadığı kişi açısından delil niteliği teşkil etmez.⁴⁶ Bu bağlamda tevâtürün oluşması için gerekli şartların gerçekleşip gerçekleşmediğini tespit edecek merci de kişinin vicdanıdır. Haberi dinleyen kişi, o haber sayesinde kendisini âlim/biliyor hissederse işte o kişi için tevâtürün şartları gerçekleşmiştir demektir. Şayet bu duygu onda oluşmayacak olursa haberin şartlarında bir eksiklik olduğu anlaşılır. Bu nedendir ki mütevâtir haber ile bilgi oluşmadığını iddia edenlere mütevâtir haber ile istidlal yapmak mümkün değildir.⁴⁷

Haberi dinleyen kişinin mütevâtirde esas alınması, o kişinin vicdanını etkileyecek hususları da gündeme getirir. Bu sebeple râvilerin güven oluşturan halleri, birbirlerini tanıyıp tanınamaları, olayın mahiyeti gibi karinelere, mütevâtir haberde yeter sayının artmasında ya da eksilmesinde önemli unsurlardır. İsa b. Ebân (öl. 221/836) râvi ve habere ilişkin karinelelerin bir haberin mütevâtir kabul edilmesine olan tesirini "Kesin bilgi ifade eden haberler için belirli sayı yoktur. Zira bazen on ya da yirmi kişinin de getirmiş olduğu haberle bile tevâtür oluşmayabilir"⁴⁸ sözleriyle ifade eder.

Aynı sayıdaki râvinin aktardığı iki farklı haber ile kesin bilgi oluşmasına ya da oluşmamasına sağlayan şey, haberi aktaranların yalan üzerine birleşme ihtimaline dair bizde oluşan kanaattir. Bu kanatın gerçekleşmesi belirli bir râvi sayısına sabitlenseydi o sayıya ulaşan her haberin mütevâtir olduğunu söylemek gerekirdi. Oysa pratik bunun aksine gelişmiştir. Nitekim haberi aktaranların yakınlık-uzaklık, gaye birliktelikleri gibi karinelere bağlı olarak her haberde kanaati oluşturan râvi sayısı farklılık arz etmiştir. İslam âlimleri hadislerin nakli konusunda da sened ve râvinin adaleti gibi hususları, kesin bilginin gerçekleşmesine etki eden karinelere bağlamında telakki etmişlerdir. Nitekim İbn Hazm, mütevâtir haberde râvi sayısının değil de bilginin gerçekleşmesi açısından hareketle haberi aktaranların mutlaka bir topluluk olmasını bir zorunluluk görmemiştir. Ona göre bir haberi mütevâtir kılan husus kişilerin yalan üzere birleşmelerine engel olan karine ve koşullardır. Bu bağlamda birbirlerinin tanımayan ve karşılaşmayan, yalan söylemelerini gerektirecek bir çıkarları ya da korkuları olmayan dolayısıyla yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmayan iki kişinin verdiği haber bile mütevâtir haberdır.⁴⁹ Râvinin güvenilirliğine dayanan hadis aktarımı özelinde ancak geçerli kabul edilecek olan bu düşünce ileride temas edeceğimiz farklı senetli âhad haberlerin manevî mütevâtir kabul edilmesi yönündeki anlayışa da zemin hazırlamıştır.

⁴³ Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım en-Necdî (Medine: Mecma'u'l-Meliki Fehd, 2004), 18/50.

⁴⁴ Zerkeşî, *Bahrü'l-muhît*, 4/232.

⁴⁵ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 1/423.

⁴⁶ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/258.

⁴⁷ Hindî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 7/2741.

⁴⁸ Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 3/35.

⁴⁹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beirut: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, ts.), 1/107.

2.5. Râvi Sayısı, Her Tabakada Aynı Olmak

Haberi aktaranlar sonraki tabakalarda tevâtür sayısına ulaşmış olsa da ilk tabakanın yeter sayıda olmaması mütevâtire engel bir durum kabul edilmiştir. Bu sebeple haberi aktaranların her tabakada kesin bilgi oluşturacak sayıya ulaşmış olması şart koşulmuştur.⁵⁰ Bâkılânî ilk halkanın önemini şu şekilde dile getirmiştir: “Kum taneleri ve denizdeki damlalar adedince kişi tarafından nakledilse dahi bir kişinin naklettiği haber ızdırârî bilgi gerektirmez.”⁵¹

Bu bağlamda Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine ilişkin Hristiyanlara ait nakillerin mütevâtir kabul edilmemesi, bazı usûlcüler tarafından bu şarttaki eksiklik ile izah edilmiştir. Nitekim çarmıha gerilen kişinin Hz. İsa olduğuna dair Hristiyan dünyasında nakledilen haber her ne kadar sonraki tabakalarda mütevâtir sayısına ulaşmış olsa da haberin ilk halkası bakımından mütevâtir değildir. Çünkü çarmıha gerilen kişi Hz. İsa olduğu bilgisi Yuhanna, Matta, Markos ve Luka isimli dört kişiye isnat edilmektedir ki bu sayı tevâtür için yeterli değildir.⁵²

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere bir haberin ilk tabakada mütevâtir şartlarını taşımaması tevâtür açısından bir kusurdur. Ancak Cessâs ve Ebû Yusuf, yaptıkları haber taksiminde bu tür haberleri mütevâtir kapsamına dahil ettikleri dikkate alınacak olursa, onların bu şartı, en azından sünnet açısından gerekli görmedikleri söylenebilir.⁵³

2.6. Sözü Doğruluğuna Halel Getirecek Bir Hal İçinde Olmamak

Bazı âlimler doğru bilginin aktarılmasına engel teşkil edeceği kaygısıyla ikrah ve şaka gibi bazı hallerin bulunmamasını şart olarak zikretmiştir.⁵⁴ Fazla dile getirilmeyen bu şart ancak râvinin güvenilirliğini esas alan sened merkezli mütevâtir haber anlayışı için uygun görülebilir. Nitekim mantıkta kullanılan teknik anlamdaki mütevâtir haber için böyle bir şartın zikredilmesi muhaldir. Çünkü böyle bir şartın zikredilmesi, mütevâtir haberin kesin bilgi ifade etmediğine gerekçe olarak zikredilen *toplumlar, yalan söylemeye zorlanabilir* şeklindeki iddiayı haklı çıkarır. Oysa mütevâtir haberin özelliği haberi nakledenlerin, hepsinin birden baskı altına alınamayacak kadar çok kişiden oluşmasıdır. İkrah için geçerli olan bu durum şaka için de geçerlidir. Çünkü yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun şaka üzerine anlaşmaları da aynı şekilde muhaldir.

2.7. Müslüman Olmak

Bir araya gelmenin/icmâ etmenin kesin bilgi gerektirmesi sadece Müslümanlara özel bir durum olduğu şeklindeki ön kabulden hareketle bazı âlimler mütevâtir haberi nakledenlerin Müslüman, adalet ve zabt sahibi olmalarını şart koşmuştur. Ancak bu şartın, zaruriyât kapsamında yer alan mütevâtir için zikredilmesi doğru olmaz. Çünkü kâfirler tarafından nakledilmesine rağmen birçok haberin kesin bilgi ifade edeceği genel kabul gören bir durumdur. Örneğin Konstantin halkının tamamı krallarının öldürüldüğü haberini nakletseler, haberi verenler kâfir olmasına rağmen bizim için bu haber kesinlik arz eder.⁵⁵

Bir haberde, râvilerin din ve adalet gibi vasıflarına dair şartların zikredilmesi o haber için bir senedin varlığını zımnen gerekli kılar. Dolayısıyla böyle bir şart, sünnet özelinde kullanılan ve râvinin güvenilirliği ile haberin kesinlik kazandığı isnad merkezli mütevâtir açısından makul görülebilir. Isnad zinciri sadece fasık ya da kâfirlerden oluşan bir mütevâtir sün-

⁵⁰ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 1/423; Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2/523.

⁵¹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî Bâkılânî, *Kitâbü Temhîdî'l-evâil ve telhîsî'd-delâil*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1987), 445.

⁵² Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille*, 1/329; Zerkeşî, *Bahrü'l-muhît*, 4/235.

⁵³ Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 3/48.

⁵⁴ Zerkeşî, *Bahrü'l-muhît*, 4/232.

⁵⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, 2/27.

1476 | Fatih Orhan. Hadis Rivayeti Bağlamında Fakihlerin Mütevâtir Habere Yaklaşımları

netin, haber üzerinde yapılabilecek tahrifattan emin olunmadığı için güvenilirliğini kaybedeceği aşikârdır. Nitekim verdikleri haber örneklerine baktığımızda bu şartı zikreden usûlcülerin mütevâtir haberi sünnet özelinde ele aldıkları görülmektedir. Örneğin yaptığı mütevâtir tanımında "...ve adaletleri sebebiyle yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun..." kaydını getiren Pezdevî, zekâtın miktarları, beş vakit namaz ve rekât sayılarını tanıma örnek olarak zikretmiştir.⁵⁶

2.8. Diğer Şartlar

Yahudiler bir haberin kesin bilgi ifade etmesi için haberi nakledenler arasında farklı dinden insanların olmasını gerekli bir şart kabul etmişlerdir. Fakat mütevâtir haberde yalan töhmetinin bulunmaması esas olduğundan böyle bir şartın zikredilmesi kabul edilebilir gibi değildir. Çünkü haberin aktarılmasında yalan töhmeti varsa, haberi aktaranların aynı dine ya da farklı dine mensup olmasının bir önemi olmayacağından haber bilgi ifade etmeyecektir.⁵⁷

Yahudilerin zikrettikleri bir başka şart ise haber aktaranlar arasında *zillet ve meskenet* ehlinin birilerinin bulunmasıdır. Zillet ve meskenet ehli olarak kendilerini kasteden Yahudiler, bu şartı iki nedenden dolayı zikrederler. Bunlardan ilki kendilerinin aralarında bulunmadıkları topluluklara güvenmemeleri ve böyle toplulukların yalan üzerinde birleşmelerini mümkün görmeleridir. Diğeri ise Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in peygamberliklerine dair mucize haberlerinin mütevâtir oluşuna itirazlarını haklı gösterme arzudur. Çünkü bu iki konuya ilişkin nakillerin aktarılmasında hiçbir Yahudi bulunmamaktadır.⁵⁸

İbnü'r-Râvendî (öl. 301/913-14 [?]) gibi bazı Şia âlimleri ise, haberi nakledenlerin yalan üzerine birleşmediklerinden emin olmak adına aralarında masum imamın olmasını şart koşmuşlardır. Fakat ehl-i sünnet âlimleri bu şartı iki açıdan batıl kabul etmişlerdir. Öncelikle böyle bir şartın yerine gelmesi için her dönemde bir masum imamın olması gereklidir ki böyle bir şey mümkün değildir. İkinci olarak şayet her dönemde bir masum imamın olduğu kabul edilecek olsa bile böyle bir durumda söz konusu haber mütevâtir haber olmaktan çıkıp masum imamın haberi niteliğini kazanacaktır. Dolayısıyla böyle bir şartın mütevâtir için zikredilmesi gereksizdir.⁵⁹

3. Mütevâtir Haber Çeşitleri

Mütevâtir haber normalde lafzî ve manevî olmak üzere iki kısma ayrılır.⁶⁰ Ancak bu mütevâtir haber için yapılan genel bir taksimdir. Ancak burada Şebbir Ahmet Osmânî'nin (öl. 1369/1949) yaptığı mütevâtir hadis taksimine de temas etmek gerekir. Çünkü bu taksim, sünnetin aktarılması noktasında İslam âlimlerinin mütevâtir habere yükledikleri yeni anlamı gözlemek adına oldukça uygundur. Osmânî'ye göre mütevâtir hadisler dört çeşittir.

İsnad tevâtürü: Bu tevâtür çeşidi, "men kezebe aleyye ..." hadisi gibi senedinin başından sonuna kadar yalan üzerinde birleşmesi mümkün olmayan toplulukların naklettikleri hadisleri kapsar.⁶¹ Her ne kadar tanımda değinilmemiş olsa da verilen örnek, tanımlanan bu tevâtür çeşidinin "lafzî mütevâtir" olduğunu göstermektedir.

Bu başlıklandırma bile, hadisler söz konusu olduğunda İslam âlimlerinin mütevâtire nasıl farklı yaklaştıklarını göstermesi adına yeterlidir. Normalde hadis ilmi için önemli olan ancak mütevâtir haber için önemli olmayan sened olgusu, bu tevâtür çeşidiyle hem isim hem

⁵⁶ Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* (Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi, ts.), 1/130.

⁵⁷ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/268, 269.

⁵⁸ Hindî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 7/2749.

⁵⁹ Hindî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, 7/2747.

⁶⁰ Eyyûb b. Mûsâ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-fürûku'l-lüğaviyye*, thk. Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısırî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1998), 309.

⁶¹ Şebbir Ahmet Osmânî, *Fethu'l-mülhim bi-şerhi Sahih-i Müslim* (Beyrut: Dâru İhyâ't-türâsi'l-Arabî, 2006), 1/17.

de tanım olarak mütevâtire dâhil edilmiştir. Bu bağlamda bir hadisin çok fazla sayıda muhtelif tariklere sahip olması onun mütevâtir kabul edilmesi için yeterli görülmüştür. Nitekim Nevevî (öl. 676/1277), örnek olarak zikredilen “men kezebe aleyye ...” hadisinin mütevâtir oluşunu delillendirmek adına hadisin isnad sayısının çokluğunu gerekçe göstermiştir. Hadisi nakleden râvi sayısına ilişkin farklı rakamlar zikredilmiştir. Bezzâr (öl. 292/905), *el-Müsned* isimli eserinde hadisi, Hz. Peygamber'den kırk sahabenin naklettiğini; Sayrâfî (öl. 330/941) ise Şâfiî'nin *er-Risâle* isimli eserini yazdığı şerhte altmıştan fazla sahabenin haberi merfu olarak naklettiğini bildirmiştir. Bunun yanında bazı hadis hafızları, aralarında aşere-i mübeşşerenin de bulunduğu altmış iki sahabenin bu haberi naklettiğini söylerken bazıları bu sayıyı iki yüze çıkartmışlardır. Nevevî, senedinde bu şekilde aşere-i mübeşşerenin hepsinin yer aldığı bir başka hadisin bulunmadığını söyleyerek senedin ve râvilerin güvenilirliğine vurgu yapmıştır.⁶²

Tabaka tevâtürü: Kur'an'ın nakledilmesinde olduğu gibi bir haberin sened zinciri olmaksızın okuma, ezberleme, ders verme gibi çeşitli şekillerde doğudan batıya kadar yayılarak büyük toplulukların birbirinden nakletmesidir.⁶³ Bu tür mütevâtir haberde senedin zikredilmesine gerek yoktur. Zaten istenirse dahi haberi aktaranların çokluğu sebebiyle böyle bir şey mümkün değildir. İşte bu mütevâtir, senedin gerekmediği lafzî mütevâtire tekabül eder.

Kadr-i müsterek tevâtürü: Râvilerin olayın farklı yerlerini anlatmaları bakımından farklı metinlerle aktardıkları haberlerin ortak bir anlama [el-kadru'l-müsterek] topluca delâlet etmeleridir. Bu kadr-i müsterek manevî mütevâtir olarak isimlendirilir.⁶⁴ Bu tür rivâyete örnek olarak usûl ve kelâm kitaplarında genellikle cömertliği ile ünlü cahiliye dönemi şairi Hâtim et-Tâî'ye ait rivâyetler zikredilir. Hâtim'in farklı zamanlarda yaptığı on köle, elli deve, yirmi elbise gibi çeşitli bağış ve yardımlarına ilişkin oldukça fazla sayıdaki farklı rivâyetler bir araya getirildiğinde, bu haberlerin müsterek oldukları *Hâtim'in cömertliği* konusu, artık mütevâtir bir haber niteliği kazanmış olur.⁶⁵

Râzî bu farklı haberlerin nasıl tevâtüre dönüştüğünü, parça bütün ilişkisi ile izah etmiştir. Ona göre manevî tevâtürde her bir râvinin naklettiği haber asıl haberden bir parçadır. Bu parçacık haberleri ise tek olan küllî haberde müsterektirler. Bir parçayı rivâyet eden râvi tazammun gereği müsterek olunan küllî haberin de râvisi olmuş olur. Bu parçacık haberleri aktaran râvilerin sayısı tevâtüre ulaştığında küllî olan haber de mütevâtir olarak nakledilmiş olur.⁶⁶

Lafzî birlik sağlamayan nakillerin mütevâtir kabul edilmesine itiraz edenler de olmuştur. Bu görüş sahiplerine göre, mütevâtir kavramı mutlak kullanıldığında sadece lafzî mütevâtirin kastedilir ki bu noktada lafzî birliği sağlamayan haberlerin mütevâtir diye isimlendirilmesi doğru değildir. Suyûtî bu gerekçelendirmeden hareketle ihtilafın muhtevadan ziyade başlıklandırma ile ilgili lafzî bir ihtilaf olduğunu, anlam birliğine dayalı haberlerin mütevâtir olduğunu iddia edenlerin lafzî mütevâtiri kastetmedikleri düşünülecek olursa ciddi bir ayrılığın olmadığını kaydeder.⁶⁷

Tevarüs/amel tevâtürü: Bu tevâtür ise Hz. Peygamber'den bugüne kadar bir davranışın âdeten yalan üzerinde birleşmeyecek ya da hataya düşmeyecek kadar çok kişi tarafından yapıla gelmesidir.⁶⁸ Hz. Peygamber'in abdest alırken dişlerini misvakla temizlemesi şeklindeki sünneti, beş vakit namazın belirli bir vakitler içerisinde ashabıyla kılması ya da Ramazan

⁶² Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nuri Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî, 1392), 1/68.

⁶³ Osmânî, *Fethu'l-mülhim*, 1/17.

⁶⁴ Osmânî, *Fethu'l-mülhim*, 1/18.

⁶⁵ Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille*, 1/331.

⁶⁶ Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, 4/269, 270.

⁶⁷ Süyûtî, *Ahbârü'l-mütevâtire*, 11.

⁶⁸ Osmânî, *Fethu'l-mülhim*, 1/18.

1478 | Fatih Orhan. Hadis Rivayeti Bağlamında Fakihlerin Mütevâtir Habere Yaklaşımları

ayında oruç tutması amel tevâtürünün örneklerindedir.⁶⁹ Aslında bu tevâtür çeşidi genel olarak manevî mütevâtir içerisinde telakki edilmiştir. Ancak Şebbir Ahmet Osmânî hadisin lafız olarak değil de uygulama olarak aktarılmasını vurgulamak adına ayrı bir başlık altında almıştır. Böyle bir ayrımı Abdülaziz el-Buhârî'nin yaptığı mütevâtir taksiminde de görürüz. O, vasiyet ayetinin "vârise vasiyet yoktur"⁷⁰ hadisiyle nesh edildiğine dair Mâtürfdî'nin görüşünü aktarırken mütevâtiri ikiye ayırır. Biri rivâyet bakımından mütevâtir, diğeri inkâr olunmamacak derecede kendisiyle amel edilmesi zahir olan mütevâtirdir. Abdülaziz el-Buhârî, hadisin kendisiyle amel etmenin yaygın oluşunun insanları onu rivâyet etme gerekliliğinden müstağni kıldığını söyleyerek bu haber çeşidinin naklinde pratiğin, sözün önüne geçtiğine vurgu yapmak istemiştir.⁷¹

4. Manevî Mütevâtir Ve Âhad Haber

Nakli delillerden sadece Kur'an bütünüyle lafzî olarak tevâtüren nakledilmiştir. Sünnet çoğunlukla mana olarak ve âhad yollarla nakledilmiştir. Sünnetin lafzî olarak tevâtürü neredeyse yok denecek kadar azdır. Nitekim hadis kitaplarında "men kezebe aleyye" hadisinin başka lafzî mütevâtire örnek zikredilmemiştir.⁷² İbn Hibbân (öl. 354) ve el-Hâzîmî (v. 584) gibi bazı muhaddisler ise bu durumu daha da abartarak lafzî mütevâtir düzeyinde hiç hadis bulmadığını iddia etmişlerdir.⁷³ Ancak bu görüş fazla kabul görmemiştir. Lafzî mütevâtirin bu denli az oluşu nedeniyle hadisler için mütevâtir kavramı kullanıldığında akla ilk gelen genellikle manevî mütevâtir olmaktadır. Mütevâtire zikredilen örneklerin manevî mütevâtirden seçilme nedeni de budur.⁷⁴

Hadislerin nakli söz konusu olduğunda İslam âlimleri tıpkı lafzî mütevâtirde olduğu gibi manevî mütevâtirde de hadisin doğruluğunu sened üzerinden sağlamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda farklı sened zincirine sahip âhad hadislerin belli bir sayısal çokluğa ulaşması ve Hâtim örneğinde olduğu gibi aynı anlama delâlet etmeleri manevî mütevâtir kabul edilmiştir. Ancak bu haberi farklı kılan husus, haberin doğruluğunu râvilerin çokluğu değil onların adalet vasıflarına duyulan güvenin gerektirmesidir. Şayet biz râvinin adaletine güven duymamış olsaydık böyle bir manevî mütevâtirden de söz etmemiz mümkün olmayacaktı.

Sened anlayışına dayanan manevî mütevâtir, kalamcılar da dâhil tüm İslam âlimlerinin kabul ettiği bir tevâtür çeşididir. Kalamcılar bu tür mütevâtiri daha çok şefaaf, havz-ı kevser, rü'yetullah, imamların Kureys'ten olması ve Hz. Peygamber'in minber için kullandığı kütüğün inlemesi gibi sünnetin mesnet teşkil ettiği ve dinin asıllarına ilişkin olmayan konular özelinde kullanmışlardır.⁷⁵

Fıkıhçılar ise daha çok icmân hücciyetini ispat sadedinde böyle bir manevî mütevâtirin varlığından söz etmişlerdir. Malum olduğu üzere icmân kesin bilgi gerektirmesi, Müslümanların hata üzerinde birleşmeyeceği şeklindeki kesin bilgiye istinat eder. Âhad haberler ile bildirilen bu bilginin kesinliği neredeyse tüm usûlcüler tarafından manevî mütevâtir ile izah

⁶⁹ Süyûtî, *Ahbârü'l-mütevâtire*, 12; Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Muhammed Abdüsselam Mübârekfûrî, *Mir'âtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâtü'l-mesâbîḥ* (Benâres/Hindistan: Idâretü'l-buhûsî'l-ilmîyye ve'd-dâveti ve'l-iftâ - el-Camiatü's-selefiyye, 1984), 1/380.

⁷⁰ Ebü Dâvud, *Vesâyâ*, 6.

⁷¹ Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/266.

⁷² Ebü Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdîrrahmân eş-Şehrazûrî İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, thk. Nüreddîn 'İtr (Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1986), 267-269.

⁷³ Ramazan Özmen, "Hanbeli Fıkıh Usulcülerinin Mütevâtir Haberlere Yaklaşımları", *İslâmî İlimler Dergisi* II/2 (2007), 32.

⁷⁴ Örnekler için bk. Talât Koçyiğit, *Hadis İstılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980), 350.

⁷⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. Sultân Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Şerhi Nühbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm (Beyrut: Dâru erkam, 1398), 190, 191.

edilmiştir.⁷⁶ Lafızları farklı olmakla birlikte Müslümanların hata üzerinde birleşmeyeceklerine işaret eden birçok âhad haber Hz. Peygamber'den nakledilmiştir. Bu haberlerden bazıları şunlardır: "Ümmetim dalâlet üzerine birleşmez",⁷⁷ "Allah'ın eli cemaatledir",⁷⁸ "Şeytan tek başına kalanlarla birlikte, iki kişiden ise uzaktır",⁷⁹ "Müminlerin güzel buldukları Allah nezdinde de güzeldir",⁸⁰ "Cemaatten bir karış kadar ayrılan kimse İslam'ın boyunduruğunu boyundan çıkarmış olur."⁸¹ Tıpkı Hâtim'in cömertliğine dair farklı metindeki haberlerin manevî mütevâtir oluşturması gibi Hz. Peygamber'den gelen bu rivâyetler de Müslümanların hata üzerinde birleşmeyeceği konusunda mütevâtir bilgi oluşturmuştur.⁸²

Vâil Hallâk, âhad haberlerin bir araya gelerek manevî mütevâtir oluşturma sürecine *tümevarımsal destekleme* adını verir. Hallâk bu tümevarım mantığını şöyle izah eder: Manevî tevâtür yoluyla zihinde oluşan bilginin süreci lafzi tevâtür ile oluşan bilginin sürecine benzer. Akıl, fiil olarak devam eden rivâyet sürecinin farkında olmaksızın rivâyet edilen malumatı, tam anlamıyla kesin bilgi ifade ettiği noktaya kadar biriktirir. Bu süreç pür destekleyici ve birikimseldir. Hukuk bilginlerince bu, su damlalarına veya küçük ekmek parçalarına benzetilmiştir; tek başlarına bunlar yetersizdir, fakat bunlar mütemadiyen tüketildikleri zaman, nihayetinde susuz olanın hararetini giderecek ve onun karnını doyuracaktır. İşte icmânin temellendirilmesinde de yalnızca zanni bilgi ürettiği düşünülen *Allah'ın, ümmetin tamamının hata üzerinde birleşmesine izin vermeyeceği* temasını paylaşan çok sayıdaki ve tek tek olan âhad haberler, bir bütün olarak alındığında doğrudan bilgi gibi kesinlik ifade eder.⁸³

Fakihler icmâ konusu dışındaki başka fikhî meselelerde de manevî mütevâtirin varlığından söz etmişlerdir. Örneğin İbn Hazm, develerin bağlandığı yer ile kabirlerde namaz kılınmasına ilişkin hadisleri, İbn Abdülber (öl. 463/1071) Sa'd b. Muâz'ın ölümüyle arşın titredğine dair hadisleri,⁸⁴ İbn Battâl (öl. 449/1057) sabah ve ikindi namazından sonra namaz kılmayı yasaklayan hadisleri,⁸⁵ Şîrâzî (öl. 476/1083) ise ayakların yıkanması hakkındaki hadisleri manevî mütevâtir kabul etmiştir.⁸⁶

İbn Hacer el-Askalânî, âhad hadislerin sonradan kitaplarda tedvin edilmesini, manevî mütevâtir kavramının alanını genişletmek için kullanmıştır. Ona göre, şarka ve garpta ilim ehli arasında elden ele dolaşan ve musannıflarına nispeti kesinlikle sabit ve sahih olan birçok meşhûr hadis kitabının âhad bir hadisin tahririnde birleşmeleri, o haberin mütevâtir kabul edilmesi için yeterlidir. Hadislerin, bu meşhûr kitaplarda tedvin edilmesi ile hadisin mütevâtir kabul edilmesinin önündeki engeller kalkmış olur. Hadis kitaplarının yer verdikleri farklı isnad kanalları sayesinde âhad hadislerin tarihi âdeten yalan üzerine birleşmeyecek sayıya ulaşır. Ayrıca râvilerin yalan üzerinde birleşmelerini imkânsız kılan hal ve sıfatlarını bilme imkânına kavuşulur. Şayet haber diğer tevâtür şartlarını da taşıyorsa bu zikredilen gerekçeler sebebiyle nakleden hadisin doğruluğu hakkında kesin bilgi hâsıl olur.⁸⁷ İbn Hacer'in konuyu başka bir mecraya taşıyan bu değerlendirmelerinden anlıyoruz ki O, âhad haberlerin

⁷⁶ Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 3/265-267; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 1/542; Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar Temîmî Mervezî Sem'ânî, *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 2014), 466-468; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/329-331.

⁷⁷ İbn Mâce, Fiten, 8.

⁷⁸ Tirmizî, Fiten, 7.

⁷⁹ Tirmizî, Fiten 7.

⁸⁰ Mâlik, Salât, 241.

⁸¹ Tirmizî, Emsâl, 3.

⁸² Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, 2/472.

⁸³ Wael B. Hallaq, "Sünni Hukuk Düşüncesinde Tümevarımsal Destekleme, Zannîlik ve Kat'îlik", çev. Muhammed Kılıç, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2002), 177, 178.

⁸⁴ Buhârî, Menâkıbu'l-ensar, 12; Tirmizî, Menâkıb, 51.

⁸⁵ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Şerhi Nühbeti'l-fiker*, 190, 191.

⁸⁶ Ebü İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf Şîrâzî, *el-Ma'ûne fi'l-cedel*, thk. Ali b. Abdülaziz el-Umeyrîmî (Safât: Cem'iyetü'l-ihyâ't-türâsi'l-İslâmî, 1987), 48, 49.

⁸⁷ Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi Nühbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2008), 48, 49; Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Şerhi Nühbeti'l-fiker*, 189.

1480 | Fatih Orhan. Hadis Rivayeti Bağlamında Fakihlerin Mütevâtir Habere Yaklaşımları

manevî mütevâtir kabul edilmesini rivâyet tarihinin ilk dönemiyle değil tasnif sonrasıyla ilişkilendirmiştir.⁸⁸

İslam âlimlerinin âhad haberleri manevî mütevâtir kabul etmelerini, genel haber teorisini bağlamında değerlendirecek olursak üzerinde durulması gereken husus, mütevâtir için gerekli olmayan sened olgusunu ve râvinin durumunun tevâtüre dâhil etmiş olmalarıdır. Hâlbuki mütevâtir haberde, haberi aktaranlara ilişkin bir rivâyet zinciri ya da râvilerin durumları önem arz etmez. Çünkü haberin, yalan söylemek üzere bir araya gelemeyecek kadar çok insandan duyulması, haberi aktaranların adalet ve zabt durumlarını araştırmaya ihtiyaç bırakmaksızın bizde bilgi oluşturur. Biz biliriz ki aralarında anlaşma olmayan kişilerin aynı yalanı söylemeleri mümkün olmayacağından bu haber doğrudur. Mütevâtirin ızdırarî bilgi ifade etmesinin nedeni de budur.

Oysa âhad haberde bilginin doğruluğu, râvilerin cerh ve tadil yönünden incelenmesi esasına dayanır. Bu noktada şöyle bir soru akla gelecektir, râvinin adaleti noktasında yapılan inceleme Müslüman olmayanlar için ne derece kabul edilir bir durumdur. Çünkü biz bu âhad haberleri bir araya getirdiğimizde bu birkaç râvinin yalan üzerine birleşmediklerini onlara isnat ettiğimiz güvenilirlik vasfına bağlamış olacağız. Oysa sahabenin güvenilirliği Müslümanlar açısından bağlayıcı iken gayri müslim için bağlayıcı değildir.

Aşlında bu sorunun cevabı kendi içerisinde gizlidir. Çünkü hadisler zaten sadece Müslüman birey açısından bağlayıcıdır. Dolayısıyla amel düzeyinde bile olsa, bir hadisin delil kabul edilmesi için onu kabul edecek olan Müslümanda, doğruluğuna ilişkin bir kanaatin oluşması şarttır. Şer'î ilimler açısından, râvinin adalet vasfına duyulan güven bu kanaati oluşturmak adına yeterlidir. Dolayısıyla bir konuya ilişkin bu tür güven kazanan haberlerin sayısal anlamda artması o haberin doğruluğunu kuvvetlendiren ve hatta belirli bir sayıdan sonra Müslüman birey açısından tevâtüre dönüştüren bir durum kabul edilir. Lafzî mütevâtir kabul edilen "men kezebe aleyye ..." hadisinin de senedlerinin çokluğu ile izah edilmesi bu düşüncenin tezahürüdür.

Daha fazla hadise güvenilirlik kazandırmak amacıyla dile getirilen bu manevî mütevâtir anlayışı, hadislerin sadece Müslümanlar için hüccet olduğu ön kabulü üzerine kurulu olduğunu, İslam âlimlerinin bu tür manevî mütevâtiri hüccet kabul ettikleri konulardan anlamak mümkündür. Örneğin kelimcilerin manevî mütevâtire dayandırdıkları kabir azabı ve şefaet konuları sadece ahiret inancına sahip Müslüman ferdi ilgilendiren konulardandır. Aynı şekilde fıkıhçıların manevî mütevâtire dayandırdıkları icmâ delili de *Müslüman toplumunun ismeti* inancı üzerine kurulan ve bu sebeple sadece Müslüman bireyin kabul edeceği bir konudur. Dolayısıyla sadece Müslümanlar açısından hadisin delil kabul edildiği konularda senedin ve râvinin adalet vasfının devreye girmesi, bu râvilerin belirli bir sayısal çokluğa ulaşarak tevâtüre dönüşmesi, bağlayıcılık oluşturması açısından Müslümanlar için yeterlidir.

Sonuç

Mantık ilminden şer'î ilimlere dâhil edilen mütevâtir haberin kesin, zorunlu ve evrensel bilgi kaynağı olması ve bu yönüyle farklı inançtaki muarızları ilzam edebilme gücüne sahip olması onu, özellikle kelâmî konularında vazgeçilmez kılmıştır. İslam âlimleri mütevâtirin taşıdığı bu kesinliği ve bağlayıcılığı korumak adına mantık ilminde yapılan tanıma sadık kalmışlardır. Bazı kayıtlamalar yaparak tanımları kısmen değiştirenler olmuşsa da bu tür müdahaleler pek yaygınlık kazanmamıştır.

Kelâmî konularda, mantıkta kullanılan teknik anlamdaki mütevâtir anlayışının dışına çıkmayan İslam âlimleri, hadislerin nakli konusunda farklı bir tevâtür anlayışına evrilmişlerdir. Özellikle, inanç konularından ziyade dinin pratik boyutuyla ilgilenen fakihler bu sürecin öncüsü olmuşlardır. Mütevâtir habere ilişkin bu anlayış farklılığının oluşumunda etkili olan iki sebepten söz edebiliriz. Bunlardan ilki Sünnet'in nakli konusunda herkesin onaylayacağı

⁸⁸ Özmen, "Hanbeli Fıkıh Usulcülerinin Mütevâtir Haberlere Yaklaşımları", 33.

türden bir nakil yerine sadece Müslüman bireyin kabulüne müstenit bir naklin fıkıh ilmi açısından yeterli görülmesidir. Nitekim fıkıhta bir haberle amel edebilmek için kelimelerin ilminde olduğu gibi onun kesin bilgi ifade etmesi şart olmayıp zann-ı galip oluşturması yeterlidir. İkinci sebep ise Sünnet'e ilişkin mütevâtir haber sayısının çok az olmasıdır. Şayet teknik anlamdaki mütevâtir tanımına bağlı kalınacak olursa namazların rekâtları, vakitleri ve hac menasiki gibi ameli tevâtürler hariç hadislerde lafzî ve manevî mütevâtirin neredeyse hiç gerçekleşmediğini söylemek gerekecektir. Nitekim İbn Hibbân ve el-Hâzimi hiç lafzî mütevâtir olmadığını söylerken mütevâtirin teknik tanımını üzerinden bu düşünceyi dile getirdikleri aşikârdır. İşte bu iki durum yani fikhî konularda zannın yeterli kabul edilmesi ve mütevâtir haber sayısının az oluşu fakihlerin Sünnet özelinde yeni bir tevâtür anlayışı benimsemelerine neden olmuştur. Bu bağlamda fakihler mütevâtirin sağladığı kesinliği daha çok hadise şamil kılmak amacıyla hadislerin nakli için ihdas edilen *sened* olgusunu tevâtüre mezcetmişlerdir.

İsnad üzerine kurulan tevâtür anlayışını en iyi gözleme imkânını manevî mütevâtirde elde ederiz. Genel tevâtür anlayışında manevî mütevâtir ile kastedilen, oldukça fazla sayıdaki haberin ortak bir anlama farklı metinlerle topluca delâlet etmeleri ve o ortak anlamın bu haberlerin çokluğu sebebiyle artık kesin bilgi ifade etmesidir. Bu şekilde tanımı yapılan manevî mütevâtirde, râvilerin kim oldukları ya da haberi kimden aldıkları gibi bilgiler hiç önemli değildir. Çünkü haberi aktaranların sayısal çokluğu, onların yalan üzerinde birleşmeyeceklerine dair kesin kanaati, râvilerin durumlarını incelemeye ihtiyaç duymaksızın oluşturur. Buna mukabil İslam âlimlerinin hadisler özelinde dile getirdikleri manevî mütevâtir, bir olayın farklı *sened* zincirlerine sahip âhad hadislerle aktarılmasından ibarettir. Bu mütevâtirde habere kesinlik sağlayan, *isnad* kurallarına göre güvenilirliği kontrol edilmiş olan râvi zincirleridir. Oysa teknik anlamıyla mantıktaki mütevâtirde konunun doğruluğu haberi aktaranlar ile değil bizzat haberin kendisiyle elde edilir. Fakat bu manevî mütevâtirde konunun doğruluğu, âhad haberlerin *sened* ve râvi açısından güvenilir olmasına bağlıdır.

İslam âlimlerinin *isnad* merkezli geliştirdikleri bu mütevâtir, teknik anlamda mantık ilmindeki mütevâtir gibi kesin, zorunlu ve herkesi bağlayıcı bilgi sağlamaz. Bu nedenle bir hadisin mütevâtir olduğu iddiası herkesin mutlak kabulüne mazhar olmayabilir. Nitekim *isnad* anlayışına dayalı mütevâtiri tamamen kabul etmeyen ve hadisler arasında mütevâtirin olmadığını söyleyenler olduğu gibi tafsili olarak mütevâtiri inkâr edenler de olmuştur. Bu bağlamda hangi hadislerin mütevâtir hangilerinin âhad olduğu konusu ayrı bir tartışma mahalli olmuştur. Kimi âlimin mütevâtir dediği hadise bir başkası meşhur demiştir. Muhaddisler hangi hadislerin mütevâtir olduğunu tespit adına risâleler kaleme almışlardır.

İslam âlimlerinin hadisler özelinde tevâtüre karşı sergiledikleri bu yaklaşım tarzı ve yükledikleri yeni anlam yadırganmamalıdır. Her ilim dalı kendi terminolojisini oluştururken ya gündelik dilde kullanılan kelimelere yeni anlamlar yükler ya da farklı disiplinlerin ürettiği istihlaları yine kendi ilmi disiplinine uyacak şekilde yeniden anlamlandırır. Örneğin Helenistik felsefede var olan zorunlu varlık, faal akıl gibi kavramlar İslam felsefesine hem isim hem de anlam değiştirerek dâhil olmuştur. Aynı şekilde mantık ilmine ait bir terim olan analogi, fıkıh usulüne hem isim hem de mahiyet değiştirerek *kıyas-ı fikhî* olarak dâhil edilmiştir. Bu bağlamda mantık ilmine ait bir kavram olan mütevâtirin şer'î ilimlere dâhil edilmesi bundan istisna değildir. Hadislerin nakli için *isnad* gibi orijinal bir sistem geliştiren İslam âlimleri, mütevâtiri kendi terminolojilerine katarken bu *isnad* sistemiyle onu uyumlu hale getirmişler, bu sayede hadisin kesinliği noktasında *isnad*ın yetersiz kaldığı kısmı tevâtür ile tekmil etmişlerdir.

Kaynakça

- Abdülaziz Buhârî, Alâüddîn Abdülaziz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî*. thk. Abdullah Muhammed Ömer. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebû'l-Hasen Ali b. Sultân. *Şerhu Şerhi Nühbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*. thk. Muhammed Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru erkam, 1398.
- Âmidî, Ebû'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Affî. Dimaşk-Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1406.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Evâ'il*. Tanta: Dârü'l-beşîr, 1408.
- Aynî, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'l-fikr, ts.
- Bâküllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Kitâbü Temhîdi'l-evâil ve telhîsi'd-delâil*. thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1987.
- Bayraktutan, Osman. "Tevâtür Kavramını Kullanan İlimler". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (2019), 91-135.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâ'îl. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ. Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Yemâne, 1993.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *el-Füsûl fi'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnüssûd. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Cüveynî, Ebû'l-Me'âli Abdülmelik b. Abdillâh. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. thk. Salâh b. Muhammed 'Uveyda. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- Cüveynî, Ebû'l-Me'âli Abdülmelik b. Abdillâh. *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*. thk. Muhammed Yûsuf Mûsâ - Ali Abdülmün'im Abdülhamîd. Kahire: Matba'atü's-Se'âde, 1950.
- Durusoy, Ali. "Yakiniyyât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/273-274. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvud*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vdğ. Dimaşk: Dâru'r-risâleti'l-âlemîyye, 2009.
- Ebû'l-Bekâ el-Kelevî, Eyyûb b. Mûsâ. *el-Küllîyyât mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-fürûku'l-lügaviyye*. thk. Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısrî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1998.
- Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali. *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hamîdullah. Dimaşk: el-Ma'hadü'l-ilmîyyi'l-Firânsî l'd-dirâseti'l-Arabiyye, 1964.
- Emîr Pâdişâh, Muhammed Emin b. Mahmûd Buhârî Emir. *Teysîrû't-tahrîr şerhi ala kitâbi't-tahrîr*. thk. : Mustafa el-Bâbî el-Halebî. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1983.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-lüga*. thk. Muhammed Avd Mur'ab. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 2001.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl fi 'ilmi usûli'l-fikh*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1996.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Süleymân el-Eşkar. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1997.
- Hallaq, Wael B. "Sünni Hukuk Düşüncesinde Tümevarımsal Destekleme, Zannîlik ve Kat'îlik". çev. Muharrem Kılıç. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2002), 161-186.
- Hansu, Hüseyin. *Mütevâtir Haber - Bilgi Değeri ve İslam Düşüncesindeki Yeri*. Van: Bilge Adamlar Yayınları, 2008.
- Hindî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahîm. *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ dirâyeti'l-usûl*. thk. Sâlih Süleymân el-Yûsuf - Sa'd b. Sâlim es-Sevîh. Mekke: el-Mektebetü't-ticâriyye, 1996.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Nüzhetü'n-nazar fi tavihi Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*. thk. Abdullah b. Dayfullah er-Ruhaylî. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 2008.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*. Riyad: Dâru'l-muğnî, 2009.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-cedîde, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, ts.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım en-Necdî. Medine: Mecma'u'l-Meliki Fehd, 2004.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân eş-Şehrazûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nûreddîn 'Itr. Dimaşk: Dârü'l-fikr, 1986.
- Kadî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr - Abdulhalim en-Neccâr. Kahire, 1965.

- Kadī Abdülcebbār, Ebü'l-Hasen Abdülcebbār b. Ahmed b. Abdilcebbār. *Fazlü'l-i'tizāl ve tabakātü'l-Mu'tezile*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. Beyrut: el-Mahedül-Almâni lil-ebhasi's-şarkiyye, 2017.
- Koçyiğit, Talât. *Hadis Istılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Kuzudişli, Bekir. "Men Kezebe Aleyye..." Hadisi ve Lâfzen Mütevatir Meselesi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/1 (01 Nisan 2007), 137-166.
- Mâlik, Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir. *el-Muvatta'*. thk. Abdülmecid et-Türkî. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1994.
- Mübârekfûrî, Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Muhammed Abdüsselam. *Mir'âtü'l-mefâtiḥ şerhu Mişkâti'l-mesâbih*. Benâres/Hindistan: İdâretü'l-buhûsi'l-ilmiiyye ve'd-dâveti ve'l-iftâ - el-Camiatü's-selefiyye, 1984.
- Nevevî, Ebü Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nuri. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1392.
- Osmânî, Şebbîr Ahmed. *Fethu'l-mülhim bi-şerhi Sahih-i Müslim*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 2006.
- Özmen, Ramazan. "Hanbeli Fıkıh Usulcülerinin Mütevatir Haberlere Yaklaşımları". *İslâmî İlimler Dergisi* II/2 (2007), 29-54.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'ri-feti'l-usûl*. Karaçi: Mir Muhammed Kütüphanesi, ts.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b Muhammed b Abdilcebbâr Temimî Mervezî. *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1997.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b Muhammed b Abdilcebbâr Temimî Mervezî. *Kavâtü'l-edille fi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan İsmail. Dârü'l-kütübi'l-İlmiiyye, 2014.
- Semerkindî, Ebü Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed. *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-'ukûl*. thk. Muhammed Zekî Abdülber. Devha: Matâbi'u'd-devha'l-hadisiyye, 1984.
- Serahsî, Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1993.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-Ezhârü'l-mütenâsire fi'l-ahbâri'l-mütevâtire*. thk. Halîl Muhyiddin el-Meys. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1985.
- Şâfiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Cimâ'u'l-'ilm*. Kahire: Dârü'l-âsâr, 2002.
- Şâfiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940.
- Şîrâzî, Ebü İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *el-Ma'üne fi'l-cedel*. thk. Ali b. Abdülazîz el-Umeyrîni. Safât: Cem'iyetü ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1987.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vdğ. Mısır: Şirketü mektebeti ve matba'ati Mustafa el-Bâbî, 1962.
- Tûfî, Ebü'r-Rebî Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd. *Şerhu Muhtasari'r-Ravza*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Suudi Arabistan: Vizaretü's-şuûni'l-İslamiyye ve'l-evkaf, 1998.
- Tunç, Cihat. "Kelim İlmind e Niçin Kesin Bilgiye İhtiyaç Vardır?" *Bilimname : Düşünce Platformu* 1/2 (Şubat 2003), 153-156.
- Zerkeşî, Ebü Abdullah Bedreddin Muhammed b Bahadır b. Abdullah. *Bahrü'l-muhîḥ fi usûli'l-fikh*. thk. Ömer Süleymân el-Aşkar. Kuveyt: Vizaretü'l-evkaf ve's-şuûni'l-İslamiyye, 1988.